

گزارش دوازدهمین نشست از سلسله نشست‌های سرزمین مادری

باستان‌شناسی استرآباد

با معرفی گنجینه فلزی استرآباد در دوره سلجوقی

دوازدهمین نشست از سلسله نشست‌های «سرزمین مادری» با موضوع «باستان‌شناسی استرآباد» روز سی‌ویکم تیرماه ۱۴۰۴ در تالار اندیشه مؤسسه فرهنگی میرداماد گرگان برگزار شد. این نشست با حضور دکتر حبیب رضایی (باستان‌شناس و مدیر موزه باستان‌شناسی گرگان) به عنوان سخنران اصلی و محمود اخوان مهدوی (پژوهشگر تاریخ محلی) به عنوان مجری کارشناس نشست دوازدهم، به بررسی تازه‌ترین یافته‌ها و چالش‌های پژوهشی در حوزه باستان‌شناسی این منطقه اختصاص داشت.

شهر تاریخی استرآباد که امروزه با نام «گرگان» شناخته می‌شود، یکی از مهم‌ترین مناطق شمال ایران از نظر پیشینه‌ی تاریخی و فرهنگی است. باستان‌شناسی استرآباد، به عنوان یک شاخه‌ی کلیدی در مطالعه و شناخت دقیق‌تر تاریخ این شهر، به شمار می‌رود، که البته تاکنون توجه جدی به آن نشده است؛ به‌ویژه آن‌که در سال‌های اخیر به واسطه‌ی انجام کاوش‌های باستان‌شناسی علمی با متدهای مدرن، اطلاعات ارزشمندی به‌دست آمده و ناشناخته‌های بسیاری از دل تاریخ پرفراز و نشیب استرآباد بیرون آمده است. آن‌چه در ادامه خواهد آمد گزارش مختصری است از مطالب ارائه شده در نشست دوازدهم «آشنایی با سرزمین مادری»، که به بررسی پیشینه باستان‌شناسی استرآباد، کاوش‌های انجام‌شده، یافته‌های مهم و چالش‌های موجود می‌پردازد و در نهایت پیشنهاداتی برای حفاظت و استفاده از این میراث کهن و ارزشمند فرهنگی ارائه می‌دهد.

■ مروری کوتاه بر تاریخچه باستان‌شناسی حوزه فرهنگی شهر استرآباد (گرگان)

گرگان (استرآباد)، شهری با پیشینه تاریخی و فرهنگی بسیار غنی در شمال ایران است که در طول تاریخ دو شهر با نام‌های مشابه داشته است: یکی «استرآباد» که همان گرگان امروزی است و دیگری «گرگان» یا «جرجان» نزدیک گنبد کاووس که در قرون ۵ تا ۷ هجری یکی از بزرگ‌ترین شهرهای ایران بوده اما پس از حملات مغول و تیمور به افول گذاشت. از قرن ۹ هجری به بعد، استرآباد به عنوان مرکز ایالت، اهمیت بیشتری یافت. نام «گرگان» برای نخستین بار حدود ۲۴۰۰ سال پیش در کتیبه بیستون ذکر شده و پدر داریوش بزرگ، ویشتاسب، ساتراپ این منطقه بوده است. قدیمی‌ترین اشاره به نام «استرآباد» نیز در قرن دوم هجری (۱۹۵ قمری) در کتاب صورت‌الارض خوارزمی آمده است. استرآباد بر اساس کتاب مصالح الممالک شهری مهم با برج و بارو، دروازه‌ها و چند محله بوده که مساحتی حدود ۱۶۰ هکتار داشته است. بافت تاریخی کنونی گرگان بیشتر مربوط به دوره قاجار بوده و دو بنای مهم مسجد جامع و بقعه امامزاده نور بیش از ۹۰۰ سال قدمت دارند.

نخستین یافته‌های باستان‌شناسی در استرآباد به دوران محمدشاه قاجار (حدود ۱۸۰ سال پیش) برمی‌گردد، که در هنگام پی‌کنی یک ساختمان، گنجینه‌ای شامل جام زرین و اشیای سنگی و برنزی کشف شد. هم‌چنین، کاوش‌های ژاک دموگران در «خرگوش‌تپه» حدود ۴۰ سال بعد انجام شد که به دلیل اعتراض مردم نیمه‌کاره ماند. تورنگ‌تپه، واقع در ۱۵ کیلومتری گرگان، از مهم‌ترین محوطه‌های باستانی جهان است که آثار دوره‌های نوسنگی، هخامنشی، ساسانی و اسلامی را در خود جای داده است. کشفیات مهمی مانند خشت‌های ۴۰۰۰ ساله، ظروف سفالی فرهنگ گرگان و مهر سنگی «خسروشاد پیروز» از این محوطه به دست آمده‌اند. برخی معتقدند تورنگ‌تپه همان شهر گمشده خسروشاد است.

شاه‌تپه (تپه گرگان) در بندرت‌رکمن، یکی دیگر از محوطه‌های مهم است که آثار متعددی از فرهنگ‌های مختلف در آن کشف شده و اکنون بسیاری از آنها در موزه استکهلم نگهداری می‌شوند. تپه انجیراب و نرگس‌تپه نیز از دیگر محوطه‌های باستانی مهم گرگان هستند که کاوش‌هایی در آنها انجام شده است. تپه پوک‌دبال و تپه شریف از دیگر مکان‌های باستان‌شناسی منطقه هستند که آثار نوسنگی و عصر آهن در آنها یافت شده است.

کاوش‌های جدید در خود گرگان، به ویژه در نقاطی مانند قلعه خندان، امامزاده نور، مسجد جامع، کوچه سپهر، حسینیه تاشی‌ها و خیابان‌های رسالت و خمینی، آثاری از دوره‌های اسلامی، ساسانی و حتی پیش از آن به دست داده است. با این حال، مدارک باستان‌شناسی برای تأیید فرضیه‌هایی مانند استقرار پایتخت هخامنشیان در گرگان (شهر زادراکارتا) هنوز کافی نیست.

هم‌چنین، تخریب لایه‌های تاریخی به دلیل ساخت و سازهای جدید و نبود حفاظت کافی از مهم‌ترین چالش‌های پیش روی باستان‌شناسی این منطقه است. در نهایت، بررسی کل محدوده فرهنگی گرگان شامل تورنگ‌تپه، نرگس‌تپه، شاه‌تپه و دیگر محوطه‌ها برای شناخت کامل تاریخ این شهر حیاتی است.

اما واقعیت این است که غالباً تا پیش از سال ۱۳۹۹ خورشیدی، اغلب یافته‌های باستان‌شناسی که از محدوده شهر استرآباد یا بافت تاریخی گرگان کنونی به دست آمده، طی حفاری‌های غیرمجاز یا اکتشافات اتفاقی بوده است.

■ گنجینه سلجوقی استرآباد

همان‌طور که گفته شد، تا پیش از سال ۱۳۹۹، کاوش‌های باستان‌شناسی در شهر استرآباد (گرگان) پراکنده و بدون برنامه‌ریزی بود، اما در همان سال کاوش مهمی در کوچه سپهر (بین محله سرچشمه و چهارشنبه‌ای) آغاز شد. در جریان گسترش حسینیۀ تاشی‌ها، کارگران بدون مجوز

چاهک‌هایی حفر کرده و حدود ۷۰ تا ۸۰ قلم اشیای برنزی سلجوقی تقریباً هزار ساله یافتند. این اشیاء در ابتدا آسیب دیدند، اما پس از توقف کار غیرمجاز، کاوش علمی سه ماهه انجام شد.

در کاوش، در عمق‌های مختلف، از جمله حدود ۲ متر، یک فضای چاه‌مانند سلجوقی کشف شد که حاوی حدود ۴۰۰ قلم اشیای برنزی منظم چیده شده بود. پیش از رسیدن به این گنجینه، هزاران قطعه سفالینه و یک شمعدان سفالی منحصر به فرد از قرون ۷ و ۸ هجری یافت شد. مجموعه اشیای فلزی کشف‌شده بی‌نظیر و مشابه آن در هیچ جای جهان از طریق کاوش باستان‌شناسی به این شکل یافت نشده است. این اشیاء به صورت مجموعه‌ای در زیرزمین دفن شده بودند که احتمال می‌رود به دلایل امنیتی یا برای حفظ ارزش‌های اقتصادی در آن زمان مدفون شده باشند. کاوش‌ها با دقت و با استفاده از تکنیک‌های نوین باستان‌شناسی انجام شد و در کنار اشیاء فلزی، شواهدی از کارگاه‌های تولید فلز و ابزارهای مرتبط نیز کشف گردید.

در بخش شرقی محل، چاهی دوره قاجار حفر شده بود که به گنجینه نرسیده بود، در حالی که کارگران اخیراً بخش کوچکی از لایه گنجینه را تخریب کردند. چیدمان اشیاء منظم و محافظت شده با تخته سنگ بود و علیرغم جابه‌جایی‌های زمین‌شناسی، نظم اولیه قابل تشخیص است. اشیاء با دقت مستندسازی و با کمک مرمتگران از هم جدا شدند.

شواهدی مانند یافتن قالب ریخته‌گری نشان می‌دهد که محل کاوش احتمالاً انبار و کارگاهی برای ساخت اشیاء بوده است. پس از مرمت، کتیبه‌ها و نقش‌های برخی اشیاء نمایان شد. نمونه‌های منحصربه‌فردی چون پی‌سوز چهارشعله، بخوردها، پایه شمعدان و پیکرک‌های حیوانی خاص (پرنده‌ای بانوک بوقلمون‌مانند و حیوانی با سر گربه و بدن پرنده) کشف شده‌اند.

این مجموعه مشابه‌هایی در موزه‌های لندن، پرا و بوستون دارد، اما تفاوت مهم آن‌ها این است که مجموعه استرآباد از یک کاوش معتبر با مستندات دقیق استخراج شده است. بیشتر اشیای فلزی شمعدان‌ها و پی‌سوزهای سه‌تکه حدود هزار ساله هستند که برخلاف نمونه‌های قاچاق، به صورت کامل و مستند کشف شده‌اند. کاوش‌های استرآباد همچنین محل ساخت این اشیاء را مشخص کرد و توجه مسئولان استانی و ملی را جلب

نمود. همچنین این کاوش آموزش عمومی باستان‌شناسی را نیز به همراه داشت و بازدیدکنندگان زیادی از جمله هنرمندان حضور یافتند.

با وجود اهمیت یافته‌ها، محدودیت‌های مجوز و کم‌توجهی مسئولان، کاوش ادامه نیافت و سایت تبدیل به موزه نشد. پرسش‌هایی درباره وجود مجموعه‌های مشابه در نقاط دیگر شهر مطرح شده است. پیش از این کاوش، تصور می‌شد استرآباد شهری کوچک و فاقد صنایع مهم مانند سفالگری است، اما کشف اشیای فلزی نشان داد این شهر محل تولید آثار فلزی فاخر و دارای اهمیت تاریخی بالایی است. همچنین وجود ضرابخانه استرآباد در قرون وسطی اهمیت تاریخی شهر را تأیید می‌کند.

از سال ۱۳۹۹ توجه بیشتری به بافت تاریخی استرآباد شده و کاوش‌ها و گمانه‌زنی‌هایی پیش از گودبرداری‌ها انجام می‌شود تا از نابودی گنجینه‌های تاریخی جلوگیری شود. با این حال، تخریب‌های گسترده‌ای نیز در سال‌های گذشته بدون مستندسازی رخ داده است.

کاوش‌های سال ۱۴۰۰ در محله میرکریم و فلکه مازندران، آثار دوره‌های صفوی و تیموری از جمله بقایای کارگاه کوره‌مانند، سفالینه‌ها و سکه‌ها را آشکار کرد. همچنین کاوش خیابان امام خمینی به کشف بقایای سنگ‌فرش، کانال آب و لایه‌های تاریخی منجر شد، اما دخل و تصرفات جدید بخش‌هایی از لایه‌ها را تخریب کرده‌اند.

در محله چهارشنبه‌ای، سه لایه از دوره‌های مختلف شناسایی شد و تدفینی تاریخی مربوط به حدود ۳۰۰ سال پیش کشف گردید که به دقت مستندسازی و منتقل شد. اما مطالعات آزمایشگاهی برای تعیین تاریخ دقیق تدفین و جزئیات مربوط به شخص دفن شده، هنوز انجام نشده است.

پس از سال ۱۳۹۹، قانون جدیدی برای انجام کاوش‌های باستان‌شناسی پیش از گودبرداری‌های عمیق در بافت تاریخی وضع شد تا از تخریب لایه‌های تاریخی جلوگیری شود، هرچند محدودیت بودجه و ارزش بالای املاک مانع کامل شدن حفاظت است.

کشف گنجینه
فلزی سلجوقی استرآباد
در گذر چهارشنبه‌ای گرگان

■ کشف نخستین شواهد دوره ساسانی در شهر استرآباد (گرگان)

کشف دهانه‌های تُنگ‌هایی متعلق به دوره ساسانی، در گمانه‌ای در کنار امامزاده محسن واقع در محله چهارشنبه‌ای، نخستین شواهد مستند دوره ساسانی بودند که در کاوش‌های استرآباد به دست آمد. هم‌چنین بیش از ۱۰ هزار قطعه سفال از دوره‌های مختلف شناسایی شد که تنوع هنری و تاریخی قابل توجهی دارد. درواقع کشف گنجینه‌ی سلجوقی استرآباد در سال ۱۳۹۹ بود که این فرصت را برای ما ایجاد کرد، تا به شواهد مهمی در مورد پیشینه‌ی شهر استرآباد برسیم.

کشف این گنجینه فلزی موجب شد تا دانش باستان‌شناسی و تاریخ اقتصادی شمال ایران در دوره سلجوقی به میزان چشمگیری افزایش یابد. این اشیاء به ما نشان می‌دهند که استرآباد نه تنها یک مرکز تجاری بلکه یک مرکز صنعتی مهم فلزکاری بوده است.

بررسی تکنیک‌های ساخت این اشیاء نشان می‌دهد که صنعتگران این منطقه مهارت بالایی در کار با فلزات داشته‌اند و از روش‌های پیچیده‌ای مانند ذوب، قالب‌گیری و تزئین استفاده می‌کردند. این موضوع بر اهمیت فرهنگی و اقتصادی منطقه می‌افزاید و نشان می‌دهد که استرآباد در شبکه گسترده تجارت و فرهنگ دوران سلجوقی جایگاه مهمی داشته است.

نشست دوازدهم «سرزمین مادری» با محوریت بررسی یافته‌های جدید باستان‌شناسی در گرگان، نشان‌دهنده اهمیت کاوش‌های علمی در کشف و حفظ میراث فرهنگی این منطقه است. یافته‌های منحصر به فرد از دوره سلجوقی و دوره‌های پیشین، زمینه‌ساز مطالعات عمیق‌تر و معرفی بهتر تاریخ استرآباد در سطح ملی و بین‌المللی خواهد بود. هم‌زمان نیاز به حفاظت و برنامه‌ریزی دقیق برای جلوگیری از آسیب به این میراث ارزشمند تأکید شد. در پایان، کارشناسان حبیب رضایی و محمود اخوان مهدوی بر ضرورت ایجاد موزه‌ی اختصاصی یا سایت موزه استرآباد، به منظور حفظ و نمایش آثار تاریخی در محل، با مشارکت عمومی و حمایت نهادهای مسئول تأکید کردند و خواستار رویکردی علمی و متمرکز برای پاسداشت هویت تاریخی این شهر شدند. در این نشست تصاویر و اسلایدهای متعددی از آثار مکشوفه شهر گرگان کنونی نمایش داده شد؛ برخی از این آثار اشیاء منحصر به فرد بوده و از نظر طرح‌ها و فرم‌ها برای تولید نمادها، نشان‌ها و المان‌های هویتی شهر گرگان قابلیت بسیار بالایی دارند.

پس از اختتام این نشست بسیاری از حضار، مؤسسه میرداماد را ترک نکرده و ضمن پذیرایی، مشغول گفتگو و مباحثه در مورد جلسه‌ی برگزار شده بودند و اغلب آنان خواستار برگزاری جلساتی دیگر با همین موضوع شدند، تا جزئیات بیشتری در مورد یافته‌های باستان‌شناسی شهر گرگان معرفی شده و به نمایش گذاشته شود. براساس نظرسنجی‌های غیررسمی انجام شده، نشست دوازدهم آشنایی با سرزمین مادری با موضوع «باستان‌شناسی استرآباد»، از نظر کیفی یکی از بهترین نشست‌های برگزار شده از سلسله نشست‌های سرزمین مادری بوده است.

■ برای مشاهده فایل تصویری جلسه دوازدهم سرزمین مادری، به صفحه آپارات میرداماد مراجعه کنید ■

www.aparat.com/mirdamad_org